

Zárójelentés Pusztainé Fischl Klára: Ároktő-Dongóhalom középső bronzkori települése és tájtörténet a Bükk és az Alföld találkozásánál című PD48511 számú OTKA pályázathoz

A munka gerincét az Ároktő dongóhalmi bronzkori település kerámiaanyagának és településtörténeti tanulságainak elemzése adta (P. FISCHL 2006¹). Az ároktői lelőhelyen legkorábban a kora bronzkorban a hatvani kultúra telepedett le. Egyrétegű településén csak néhány ház állhatott ezek közül 4 alaprajzát lehetett azonosítani az ásatási dokumentáció alapján. Ezek mérete megegyezik a hatvani kultúra településeiről ismert házakkal. A házakat egy széles árok vette körül. Tereprendezési munkákat követően (70 cm vastag feltöltési réteg) a füzesabonyi kultúra telepedett le a lelőhelyen. Betemette a hatvani kultúra árkat és minimum 3 rétegű települése (a felső rétegeket erős bolygatások érték a talajművelés során) nagyobb területet foglalt el, mint a megelőző hatvani település.

A területen többször végeztünk terepbejárást, melynek során megállapítottuk, hogy a Tsz telep és a gátépítési munkák jelentősen elpusztították a bronzkori település közvetlen környezetét. Ennek ellenére a felszínen megfigyelhető volt egy kisebb mélyedés, melyet a füzesabonyi települést övező árokként is rekonstruálhatunk. Az árkon kívül a környezetéből kevésbé kiemelkedő ún. külső település nyomait figyeltük meg a központi településrésztől nyugatra és kevésbé intenzíven északi irányban. A felszíni leletgyűjtés során azt biztosan állíthatjuk, hogy a külső települést használták a füzesabonyi kultúra időszakában.

A település kerámiaanyagának feldolgozása során a legnagyobb nehézség az volt, hogy a szakirodalomban nyomtatásban eddig még nem jelent meg hasonló korú település publikációja.²

Az ároktői leletanyag feldolgozása során létrehoztunk egy kerámia típusokra alapozott leltározási rendszert, melynek eredményeként a típusok stratigráfiai egységenként történő eloszlása a leltározás végén rendelkezésre áll. A stratigráfiai viszonyok Harris matrixban történő ábrázolásával és a stratigráfiai egységek típusadatainak összevetésével a lelőhely történeti rekonstrukcióját építettük fel. Mindehhez hozzájárult a felszín és metszetadatok 3D-s térinformatikai modellbe illesztése. A feldolgozás alkalmazott módszere jelentősen meggyorsítja a gyakran hosszú éveken át tartó, többretegű települések dokumentációjának és leletanyagának értékelését.

A tipológia kidolgozása során számos olyan megfigyelést tehettem, melyek alapján egyre valószínűbbé vált számomra, hogy a többretegű települések esetében csak terepbejárási módszerekkel nem lehet egyértelműen elválasztani a hatvani és a füzesabonyi kultúra leletanyagát. A házikerámia azonos kidolgozása, a textildísz kisarányú megjelenése a füzesabonyi kultúra leletanyagában, a fényezett felületek megléte a hatvani finomkerámiában szinte lehetetlenné teszik többretegű települések esetében a biztos kultúrához sorolást. A terepbejárások alkalmával egy-egy lelőhelyre jellemző kerámiaanyag összbnyomása megenged ugyan bizonyos következtetéseket, de az egyes tárgyak vizsgálata ennek szinte minden esetben ellentmondott.

A településtörténeti kutatómunka célja a telltelepülésekhez tartozó külső településhálózat felderítése és interpretálása volt. A hazai középső bronzkor kutatásában nem teljesen tisztázott a tell település és a hozzá kapcsolódó külső településhálózat fogalma. Már a Perjámos-kultúra településszerkezetével kapcsolatos kutatásaim során próbáltam rávilágítani arra, hogy a településszerkezet kialakulásának a társadalmi-gazdasági összetevő mellett igen

¹ Az elkészült könyvből 1 példányt az OTKA adattárának megküldtünk.

² Itt szeretném megköszönni Koós Juditnak, hogy lehetővé tette számomra az Edelény-Ludmilla dűlői, Ináncsvárdombi és nagyrosványi telepanyagok tanulmányozását, Szatmári Ildikónak, Tárnoki Juditnak és Stanczik Ilona jogutódainak hogy nyomtatásban eddig meg nem jelent doktori disszertációikat és kutatási eredményeiket használhattam a tárgytipusok beazonosítása és datálása során. E nélkül a leletanyag feldolgozása nem készülhetett volna el.

fontos földrajzi vonatkozásai is vannak (P. FISCHL 2003). Kovács Tibor munkájából ismert a dunapataji és hajósi dél alföldi tellek külső településszerkezetre vonatkozó adat (KOVÁCS 1982, 280). A SAX projekt Benta völgyi terepbejárásai a Mezőföldön egy olyan településtörténeti képet rajzolnak elénk ahol a völgy 5-6 km-es szakaszait erődített települések láncá oszttja fel egymás között melyekhez több kisebb település kapcsolódik (VICZE–EARLE–ARTURSSON 2005).

Igen jól adatolt a Nógrádi dombságban található Héhalom-templomdombi tell és szatelit-településeinek településszerkezete is (BÁCSMEGI–SÜMEGI 2005). Mindezen adatok alapján az általánosan elterjedt település- és társadalom-szerkezeti interpretáció szerint a hazai középső bronzkor tellképző kultúráira egy hierarchikus településstruktúra és ebből adódóan egy hierarchikus társadalmi felépítettség jellemző. Az általunk vizsgált térségben a fentebb említett példák kiindulva a bronzkori településszerkezet vizsgálata volt a cél. A kiválasztott földrajzi terület (Sajó és Tisza folyók, a Kánya patak illetve a hegylábi és az alföldi területek találkozási által határolt) egységes környezeti feltételei között a szakirodalomból már számos tell település ismert (KALICZ 1968, NOVÁKI–SÁNDORFI 1992, KOÓS 2002). Mindez jó kiindulási alapot szolgáltatott a felvetett kérdések megválaszolásához.

A választott módszer a térinformatika felhasználásával ún. prediktív módszerekkel azoknak a potenciális régészeti érdekű területeknek a lehatárolása, melyeket aztán terepi módszerekkel ellenőrizve a bronzkori településhálózat részeként lehet értékelni (P. FISCHL 2004).

A térinformatikai adatbázis felépítéséhez térképi és szakadatforrásokat egyaránt használtunk.

Az adatbázis rétegstuktúrája a következő:

- EOVS 1:10000-es térképszelvények
- Digitális domborzatmodell
- I-III. katonai felmérések térképlapjai
- B-A-Z Megyei Levéltár XVII. sz. végi XIX. sz. eleji kéziratos térképei
- Archív és recens légifényképek
- Szabályozás előtti állapotokat közelítő vízrajzi rekonstrukció
- Szakadat-rétegek (HOM RégAd. Adatbázisa, szakirodalmi adatok)
- Potenciális lelőhely-meghatározás a térképi adatrétegek alapján (forráscsoport alapján 4 rétegben)
- Kiemelt potenciális lelőhelyek lehatárolása

Az elkészült nyersanyag számos további kutatómunka alapjául szolgálhat. Tájföldrajzi és tájhasználati elemzéshez, középkori faluhelykutatáshoz, bármilyen beruházás előtt a területre vonatkozó előzetes régészeti értékeléshez.

Az összegyűjtött, georeferált és rétegenként tárolt információkat új, interpretációs rétegek készítésével készítettük elő. Információcsoportonként területről területre haladva ponttal illetve poligonnal jelöltük az adott forrás alapján potenciálisan szóba jöhető régészeti területeket. Elsősorban a markánsabb kiemelkedésekre koncentráltunk, mivel az elsődleges cél az eddig a szakirodalomból ismert tell települések mellé újabbak gyűjtése, majd ezek közvetlen környezetében szatelit települési rendszer lehetőségének kimutatása volt.

A térképi és szakadat-rétegek ilyen előfeldolgozása után összesítettük az adatokat és egy 60 tagból álló listát készítettünk, melyen a prediktív módszerekkel meghatározott kiemelten valószínű lelőhelyek találhatók.

A térinformatikai adatbázist CD-ROM formájában tettük közzé. Ez tartalmazza a fent említett térképi és szakadat-rétegeket, illetve az értékelő eljárás során általunk előállított rétegeket is (P. FISCHL 2008).

A térinformatikai elemzések elengedhetetlen munkafázisa az ún. Pilot projekt készítése. Ennek lényege a projekt használhatóságának tesztelése még a projekt adatokkal való teljes feltöltése előtt. Ennek során Ároktő és Mezőcsát déli területén végeztünk összefüggő terepbejárásokat 18 km²-en. A terepbejárások alkalmával több lelőhelyet sikerült azonosítanunk, ezek közül azonban egy sem sorolható a bronzkorba. Nem akadtunk az ároktői

kétfázisú településhez tartozó külső településláncre és a Mezőcsát környékén a térképi források által jelzett kiemelkedések egyike sem bizonyult újabb többrétegű településnek.

Mindezek után új hozzáállással közelítettem meg a problémát. A felhasznált források alapján leszűkített kiemelt kör vizsgálatára koncentráltam. Ezek közül is első sorban a már ismert bronzkori településeket kerestem fel először. Ennek célja a már ismert lelőhelyek pontos topográfiai visszaazonosítása, állapotuk és méreteik felmérése, továbbá a tellekhez tartozó külső települések viszonylag pontos lehatárolása volt. Intenzív leletgyűjtés nem zajlott egyik területen sem. A terepi felmérések alkalmával a tellt és a külső települést elválasztó árok pontos helyének megjelölése és a külső település szélének viszonylagos meghatározása volt a cél. Az általam vizsgált települések intenzíven szántott területeken található, így a talajművelés jelentősen torzította a települések méretének pontos lehatárolását. Különböző kategóriák felállítását azonban lehetővé tette. A települések lakott része méretének megállapításához a légifelvétel tanulmányozása is nagyban hozzájárult.

A perdiktív lelőhelymeghatározás és a párhuzamosan futó terepi munkák során figyelmünk egyre inkább a tell településekhez közvetlenül csatlakozó, attól árokkal elválasztott külső település irányába fordult. Ilyen külső települést minden általunk felkeresett többrétegű település mellett találtunk. A hazai bronzkori szakirodalom áttanulmányozása után azt tapasztaltuk, hogy a tény megállapítása mellett, miszerint ilyen külső települések jellemzőek a hatvani kultúrára (KALICZ 1968, 133–134; 1984, 194–195), a kutatás ezekkel a településrészekkel bővebben nem foglalkozott. Stanczik Ilona volt az egyetlen aki szondázó ásatással vizsgálta a jászdózsai tell külső települését (STANCZIK 1982, 384–387; STANCZIK –TÁRNOKI 1992, 124). Kalicz Nándor a tiszalúci telep erődített részének csak felső rétegét vizsgálta (KALICZ 1968, 114–115).

A szakirodalom feldolgozása során további problémát jelentett az erődített település és a tell fogalmának illetve funkciójának szétválasztása. A füzesabonyi kultúra hazánktól északra eső területein olyan erődített településszerkezetet találhatunk (MIĘDZY MYKENAMI A BAŁTYKIEM 2002), mely a Vatyá kultúra északi és nyugati peremterületére jellemző (KOVÁCS 1982; KOVÁCS 1998). Ezek között az erődített települések között van olyan mely hármassal belső struktúrájával szinte teljesen megegyezik az ismert vatyai erődítményekkel (Trzcinica, PL). Ismerünk olyat, melynek ásatása során a településen belüli iparostevékenységek elkülönülését figyelték meg (Spišský Štvrtok/Szepescsütörtök, SK). A szakirodalomból és külföldi kollégák szóbeli információi alapján úgy tűnik, hogy ezekhez az erődített településekhez tartozott szatelithálózat.

A Vatyá-kultúra erődített településeinek korábbi erődrendszerként történő értékelése mellett felmerült annak a lehetősége, hogy az erődített települések és a klasszikus tell települések ugyanazon társadalmi struktúrájú és anyagi műveltségű közösségek eltérő földrajzi környezeti kihívásra adott eltérő válaszai (REMÉNYI 2003; P. FISCHL–REMÉNYI 2007).

A 3 éves kutatómunka során egyre világosabban fogalmazódott meg az a nézet, hogy a tell település jelensége és a tell kultúrák társadalmi nem foglalható egy egységes modellbe. Az eltérő földrajzi környezet, az adott mikrorégió (földrajzi és éghajlati viszonylatban is) jelentősen befolyásolja az ott egykor élő emberek életkörülményeit, ezen belül a létrehozott településeik tulajdonságait is.

A dél-borsodi régióban vizsgált tellek esetében egy viszonylag kicsi településmag (tell) közvetlen környezetében egy talán többrétegű, de mindenképpen horizontálisan is terjeszkedő külső település minden esetben kimutatható volt. Terepbejárásaink illetve a régészeti adatok vizsgálata során nem találtunk azonban egyértelműen ezekhez a településekhez kapcsolható szatelittelepülés-láncolatot. A településstruktúrában levő hierarchiát tehát a településmag és a közvetlenül mellette levő külső telep alkotja. Ellentétben az északabbra fekvő erődített településekkel, melyek belső magja ugyan többrétegű, de nem klasszikus értelemben vett tell és a környező területeken kimutatható a szatelittelepülés láncolat.

Itt kell visszatérni arra a megfigyelésre, hogy a vizsgált területen két tellképző kultúra élt egymás után. A hatvani és a füzesabonyi kultúra. Terepbejárási adatokkal, ásatás és pontos statigrafiai megfigyelések nélkül egyetlen települési helyet sem lehet kronológiailag pontosan meghatározni. Így a fenti gondolatok alapjául a két kultúrára közösen vonatkozó megfigyelések és szakirodalmi adatok szolgáltak. Bár ez módszertanilag nem helyes, a rendelkezésre álló adatok mennyisége nem teszi lehetővé a település- és társadalomszerkezeti struktúra külön-külön vizsgálatát. Mint utaltam rá, Magyarországon a tell-kultúrákat társadalomtörténeti szempontból eddig egységesen értékelték.

A dél-borsodi ismert és terepbejárással azonosított tell és külső telepegyüttesek térbeli struktúrája egy egymástól 4-6 km távolságban található településszerkezeti képet mutat (KALICZ 1968, 131). A terepbejárási munkák még nem fejeződtek be. A kutatómunka 3 éves időtartama alatt egy tell teljes ásatási anyagának feldolgozására az említett adatbázis felépítésére és más szakemberek számára is használhatóvá tételére továbbá a már megtörtént terepbejárások elvégzésére jutott idő. A további terepbejárások a fenti képet még pontosíthatják, kiegészíthetik.

Az említett településsűrűség mindenképp elgondolkodtató. Figyelembe véve a távolságokat az egyik településről a másikra maximum 2 óra gyaloglás alatt el lehetett jutni.³ Ha a települések közötti légvonal-távolságokat egy felező egyenessel kettéosztjuk és így elméletileg meghatározzuk az egy településhez tartozó használható földterület nagyságát, akkor azt kapjuk, hogy a településről kiindulva kb. 1 óra alatt el lehetett érni minden olyan területet ami hozzá tartozott. Ilyen településsűrűség mellett nem meglepő a szatelittelepülések hiánya.

A kutatás jelenlegi állása szerint úgy tűnik, hogy a vizsgált területen a központi településmag (tell) és a hozzá közvetlenül kapcsolódó külső település kettőssége alkotja a településszerkezet alapját. Az értékelésnél figyelembe kell venni, hogy nem tudjuk bizonyosan mely települések léteztek időben együtt a Kre. 2300–1500 közötti időszakban. Továbbá a települések mérete sem azonos. A Szakáld-Testhalom körül megfigyelt külső település mai arányokhoz viszonyítva metropol méretű, míg pl.: az Ároktő-dongóhalmi vagy a Mezőcsát-pástidombi külső telepek az ún. átlagos kategóriában kb. két- háromszorosai az árokkal körülvett belső tell településnek.

A megfigyelések véleményem szerint csak a vizsgált mikrorégióra érvényesek. Más területek tell-kultúráinak településstruktúrája nem feltétlenül írható le ugyanezzel a modellel. A Perjámos-kultúra tell településeinek megléte valószínűleg a Maros menti kereskedelmi úthoz köthető. Míg a füzesabonyi kultúra eltérő földrajzi környezetben található településhálózata (hegyvidéki erődített telepek és szatelittelepek) szintén más modellt mutat.

A 3 éves kutatómunka egyik eredménye, hogy mindenképpen nagyobb figyelmet kell szentelni a külső települések kutatásának (méret, belső struktúra, funkció stb), és a tellet nem önálló településként, hanem a települési struktúrán belül kell értékelni.

A területen folytatandó további terepbejárások mellett az Ároktő-dongóhalmi külső település részletes multidiszciplináris, ásatás nélküli vizsgálatát tűztük ki célul (OTKA K71997).

Irodalomjegyzék

BÁCSMEGI-SÜMEGI 2005 Bácsmegi G. –Sümei P.: Héhalom-Templomdomb bronzkori tell geoarchaeológiai vizsgálata. — Héhalom-templomdomb: geoarchaeological Investigations of a Bronze Age Tell. CommArchHung 2005, 167–176.

P. FISCHL 2003 P. Fischl K.: A Perjámos-kultúra települései. Die Siedlungen der Perjámos-Kultur. MFMÉ–StudArch 9 (2003) 111–120.

³ 4km/óra haladási sebességgel számolva, ami a turisták átlagos haladási sebessége.

- P. FISCHL 2004 P. Fischl K.: Környezetből kiemelkedő régészeti érdekeltsgű területek felderítése a Borsodi-Mezőség és a Borsodi-Ártér területén. *Ősrégészeti Levelek* 6 (2004) 81–84.
- P. FISCHL 2006 P. Fischl K.: Ároktó-Dongóhalom. Bronzkori tell telep. *Bronzezeitliche Tell-Siedlung in Ároktó-Dongóhalom Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Régészeti Emlékei* 4, 2006.
- P. FISCHL–REMÉNYI 2007 P. Fischl K. – Reményi L.: Interpretation possibilities of the Bronze Age tells sites in the Carpathian Basin. Előadás az EAA 2007 zadari konferenciáján. *European Association of Archaeologist 13th Annual Meeting, Zadar, Croatia, Abstracts Book* 246–247.
- P. FISCHL 2008 P. Fischl K.: Adatbázis a Borsodi Mezőség és a Borsodi Ártér prediktív régészeti lelőhelymeghatározásához. DVD-ROM 2008.
- NOVÁKI- SÁNDORFI 1992 Nováki Gy. – Sándorfi Gy.: A történeti Borsod megye várai. – *Die Burgen des historischen Komitats Borsod. Budapest–Miskolc* 1992.
- KALICZ 1968 N. Kalicz: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. *ArchHung* 45, Budapest 1968.
- KALICZ 1984 Die Hatvan-Kultur. In: *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkan*. Ed.: Tasić, N. Beograd 1984, 191–215.
- KOÓS 2002 Koós, J.: Bronzezeitliche Siedlungsforschungen in Nordostungarn. — *Bronzkori telepkutatások Északkelet-Magyarországon*. *Bud Rég* 36 (2002) 221–233.
- KOVÁCS 1982 Kovács T.: Befestigungsanlagen um die Mitte des 2. Jahrtausends v. U. Z. in Mittelungarn. In: *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*. Berlin–Nitra (1982) 279–291.
- KOVÁCS 1998 Kovács, T.: Siedeln in der Tiefebene – Das Problem der bronzezeitlichen Nutzung der Überschwemmungsgebiete an der Theiss. In: *Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas*. Hrsg.: B. Hänsel, Kiel 1988, 481–492.
- MIĘDZY MYKENAMI A BAŁTYKIEM 2002 Między Mykenami a Bałtykiem. *Kultura Otomani-Füzesabony. – Between Mycenae and the Baltic Sea. The Otomani-Füzesabony Culture*. Hrsg.: Gancarski, J. Krosno–Warsawa 2002.
- REMÉNYI 2003 Reményi L.: Megjegyzés a Kárpát-medence középső bronzkori „virágkorának” kérdéséhez. *ŐL* 5 (2003) 51–64.
- STANCZIK 1982 Stanczik I.: Befestigungs- und Siedlungssystem von Jászdózsá-Kápolnahalom in der Periode der Hatvan-Kultur. In: *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*. Berlin–Nitra (1982) 377–388.
- STANCZIK–TÁRNOKI 1992 Jászdózsá-Kápolnahalom. In: *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Hrsg.: Meier-Arendt, W. Frankfurt am Main 1992, 120–127.
- VICZE–EARLE–ARTURSSON 2005 M. Vicze – T. Earle – M. Artursson.: *Bronze Age Site Gazetteer: Benta Valley, Hungary*. *SAX Report* 2 (2005) 237–250.